

Éber Márk Áron

Osztályszerkezet Magyarországon

A világrendszer-elemzés perspektívájából

A vita apropója

„Dolgozatom fő kérdése, hogy az elosztási egyenlőtlenségek mennyiben veszélyeztetik, mennyiben veszélyeztethetik a társadalom normatív integrációját” – kezdi *Osztály és elismerés* című tanulmányát Huszár Ákos (2014: 81). Valamivel később így folytatja: „Az elosztási egyenlőtlenségeket az alábbiakban az osztály, a társadalmi integráció problémakörét pedig az elismerés fogalmára támaszkodva értelmezem” (uo.). Ha az osztály az *elosztási* egyenlőtlenségek megragadására használatos kategóriaként jelenik meg, mint jelen esetben, akkor elemzési és értelmezési spektruma indokolatlanul *leszűkül*.

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy az osztályelemzés e kísérlete óhatatlanul és indokolatlanul *leszűkíti* és részben félre is érti a magyar társadalom osztályszerkezetét. Azt állítom, hogy a cél eléréséhez – a mai Magyarország osztályszerkezetének megértéséhez – *jobb* (mert intellektuálisan termékenyebb és empirikusan is megvilágítóbb) eszközöket kínál egy másik, totálisabb perspektíva, amelyet tág értelemben véve a világrendszer-elemzés sajátjának nevezhetünk.¹ *Innen* nézve az elosztási egyenlőtlenségek megragadására a Huszár Ákos által kínált megközelítésmód sokkal inkább egy *rétegződés*modell kidolgozása felé mutat, mintsem az *osztályszerkezet* elemzéséhez vezet.

1 Tág értelemben véve, vagyis itt a *World-Systems Analysis* szűken vett iskoláján túlmutató „vitaterről” van szó. „Hangsúlyozzuk, hogy e fogalommal nem kizárólag a leginkább Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank és Samir Amin nevével fémjelvezhető, szűk értelemben vett világrendszer-iskola hagyományára utalunk, hanem arra a tágabb vitatérre, amely a történetileg kifejlődő kapitalista világ gazdaságot a modern társadalmi folyamatok alapvető elemzési egységeként kezeli, és amelyben különböző társadalomtudományi megközelítések felől érkező kutatók vettek és vesznek részt. Saját tájékozódásunk szempontjából alapvetőnek tekintjük azokat a vitákat, amelyeket e vitatéren belül a szűk értelemben vett világrendszer-iskolával szemben folytattak más háttérrel rendelkező és eltérő hagyományokból érkező kutatók” (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014: 12; vö. Wallerstein 1976a, 1976b, 2010 [2004]).

Mi az osztályszerkezet és hogyan ragadható meg?

Huszár Ákos számos korábbi tanulmánya foglalkozik a kérdéssel (2011a, 2011b, 2012a, 2012b, 2013a, 2013b, 2013c). Munkái a foglalkozási osztályszerkezet egy normatív-funkcionalista változatának kidolgozása felé mutatnak, egy osztályséma kimunkálását tűzi célul. E folyamat során Huszár Ákos imponálóan széles körű irodalmat dolgoz fel, hogy ebből a célja szemszögéből legmegfelelőbbnek látszó eszközöket kiemelve és alkalmazza. A következőkben részben ugyanezen elemzési hagyományok szerzőire támaszkodva amellett érvelek, hogy amit itt osztályszerkezetnek nevez, sokkal inkább egy rétegződés koncepciója. Még akkor is, ha az általa azonosított rétegeket történetesen osztálynak nevezi.

Ez utóbbi fogalmi megkülönböztetést magyarázandó – nevezetesen, hogy mi az osztály(szerkezet) és mi a rétegződés –, induljunk ki most egy olyan elhatárolásból, amely szakmai referenciaként Huszár Ákos számára is fontos, s amit a szakmában idehaza Kolosi Tamásnak tulajdonítunk. Kolosi Tamás hetvenes évek első felében elfoglalt álláspontja szerint a következőképpen érdemes elhatárolnunk egymástól a társadalmi rétegződés és a társadalmi struktúra (másképp: osztályszerkezet) koncepcióját. A *társadalmi rétegződés* a népesség empirikus-statisztikai kategorizáláson alapuló, elsősorban a társadalmi létfeltételek azonosságaira és különbségeire érzékeny felosztása, míg a *társadalmi struktúra* a társadalom osztályszerkezetének a termelési viszonyok elemzéséből teoretikus analízissel kialakított képe, amely a társadalmi fejlődés mozgástörvényeinek feltárása révén elsősorban a társadalmi dinamika megértését szolgálja (Kolosi 1971: 9–12, 1974: 57–60, 87–89, 132–140). A nyolcvanas évek Kolosi Tamásának megfogalmazásában ez a különbség társadalmi struktúra és rétegződés koncepciójának elkülönítésében ölt testet (Kolosi 1982: 22–29, 1987: 27–47). Ekkoriban írja azt is, hogy az *elosztásra* vonatkozó elemzés, amely mindenekelőtt a társadalmi egyenlőtlenségek *leírását* célozza, sokkal inkább a társadalmi rétegződéshez kapcsolódik (amennyiben a „hogyan *tagóódik* a társadalom?” kérdésre keresi a választ). Eltér ettől a *társadalmi struktúra* vizsgálata, amely a *viszonyok*, a *relációk elemzésének* feladatát látja el, a társadalmat szétfeszítő, illetve azt integráló mechanizmusokra kérdez rá („hogyan *működik* a társadalom?”) (Kolosi 1982: 23–25, 1987: 30–33).

Ha Kolosi Tamás e megkülönböztetését vesszük alapul, akkor Huszár Ákos az *elosztási egyenlőtlenségek* vizsgálatával sokkal inkább a rétegződést, nem pedig az osztályszerkezetet, a társadalmi struktúrát vizsgálja. Még akkor is, ha csoportjait (csoportosításait) osztályoknak nevezi.

Ez a fogalmi megkülönböztetés ugyanakkor nem Kolosi Tamás sajátja. Az ötvenes évek végén megjelent klasszikus könyvében Ralf Dahrendorf (1959) igen hasonló megkülönböztetést vezet be, valószínűleg Kolosi Tamás is tőle merítette a sajátját. Dahrendorf szerint az osztályelemzés a társadalmi dinamika elemzésének eszköze: az osztály „mindig egy olyan kategória, amely a társadalmi konfliktus és strukturális gyökereinek dinamikáját hivatott megragadni” (Dahrendorf 1959: 76, idézi Böröcz 1989a: 282). Ezzel szemben a réteg „egy adott időpillanatban megfigyelhető hierarchikus társadalmi rendszer leírásának szándékára” alkalmas kategória (Dahrendorf 1959: 76, idézi Böröcz 1989a: 282). Dahrendorf szerint tehát az osztályelemzés a társadalmi változások, a társadalmi konfliktusok strukturális gyökereinek feltárására alkalmas elemzési eszközrendszer, a strukturális dinamikák, a történeti társadalomalakulás feltárására alkalmas analitikus apparátus. Az osztály(szerkezet) fogalmának használata során nem látom ennek jeleit Huszár Ákos munkáiban.

Vagyis, ha Ralf Dahrendorf e megkülönböztetését vesszük alapul, akkor Huszár Ákos az *elosztási egyenlőtlenségek* vizsgálatával sokkal inkább a réteg(ződés), nem pedig az osztály(szerkezet) elemzési eszközeit használja. Még akkor is, ha csoportjait (csoportosításait) osztályoknak nevezi.

De Dahrendorf sincs egyedül ezzel az álláspontjával az osztályelemzés hagyományán belül. Ha e kutatási terület további klasszikusait – Karl Marxot, Max Weber, Erik Olin Wrightot, E. P. Thompsont vagy Pierre Bourdieu-t – vesszük alapul, valamennyien megegyeznek abban, hogy az osztály nem olyasvalami, ami pusztán csak az elosztási egyenlőtlenségeket mutatja. Az osztály ennél jóval mélyebben fekvő társadalomszerkezeti meghatározottságok megragadására és megjelenítésére szolgál valamennyiüknél. Az elosztási egyenlőtlenség ugyanis jóval „kevesebb”, mint a társadalmi munkamegosztás, az élet újatermelésének rendje (Marx 1962 [1852]), mint a piaci helyzet (Weber (1967 [1920], 1987 [1920]), mint helyzet és pozíció az objektív viszonyok alkotta társadalmi térben (Bourdieu 1971 [1966], 2013 [1985]), mint történeti viszonyokban kiformalódó minőségi átalakulás (Thompson 2007 [1963]). Egyáltalán: az osztályok a termelési folyamatban, a termelési viszonyokban jönnek létre Marxnál, a piaci helyzet által határozódnak meg Webernél, tőkék és tőkeviszonyok eredőjeként előálló erőterben formálódnak Bourdieu-nél – s tegyük hozzá: mindezt hangsúlyosan egy történeti alakulásban teszik valamennyiüknél (de különösen Thompsonnál).

Összegezve: osztályelemzésről, illetve osztályszerkezet-elemzésről aligha beszélhetünk a termelési viszonyok, a piaci helyzet, a tőkeviszonyok elemzése nélkül. E viszonyok formálódása és épp-így-léte ráadásul csak történeti elemzéssel tárható fel. A társadalmi munkamegosztás, akárcsak a tulajdonviszonyok vagy a vagyoni egyenlőtlenségek komplexitását az *elosztás* egyenlőtlenségeinek elemzésére szűkíteni olyan metodológiai korlátozáshoz vezet, amely nem teljesíti az osztályelemzés kritériumát. Az elosztás egyenlőtlenségeire fókuszáló vizsgálat mindemellett természetesen érdekes, hasznos és megvilágító – akárcsak Huszár Ákos munkái –, mégsem azonosak az osztály(szerkezet) elemzésével. Az elosztás egyenlőtlenségének vizsgálatát a szociáldemokrata reformizmus intellektuális áramlata táplálja, amely a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését jogállami eszközökkel kívánja elérni (a vizsgálattal ilyen irányú közpolitikai javaslatok előkészítését és vitáját kívánja megalapozni). A tőkeviszonyokból, a társadalmilag releváns erőforrások eloszlásából, a társadalom szerkezetéből és az egyenlőtlenségek komplex rendszeréből ezért csak azt a felületi szintet látja és látatja, ami jogállami eszközökkel elvonható és újraelosztható. Mi sem természetesebb: ez is egy legitim kutatási irány, mégsem azonos az osztályszerkezet elemzésével.

Hadd illusztráljam e szakmai (s így szükségképpen „akadémiai” jellegű) érvelést egy sokkal plasztikusabb, irodalmi példával! Kertész Ákos *Makra* című regényében a főszereplő, Makra Ferenc pestlőrinci lakatos szakmunkás mondja szerelmének, a – mindenekelőtt a – politikáért és a művészetért lelkesedő értelmiségi Valinak, az 56-os események aktív résztvevőjének 1956 őszének történelemformáló heteit értelmezve: „A lényeg nem változik, mondta Valinak. Mindig lesz olyan, aki fölkerül, és lesz, aki lenn marad, lesz, akinek a kezében fegyver van és hatalom, és lesz, akinek a kezében semmi sincs, csak a szerszám, és akinek csak a szerszám jut, az gürizhet, míg bele nem sántul” (Kertész 1979 [1971]: 292).

Mondhatjuk, hogy itt a hatalom, a fegyverek és a szerszámok elosztási egyenlőtlenségeiről van szó? Természetesen mondhatjuk, hisz *erről is* szó van – de aligha *csak erről*. Makra a tág értelemben vett hatalom (tehát *nem csak a politikai hatalom*) struktúrájáról beszél. Annak problémájáról, hogy milyen konstellációban adottak erőforrások, tőkék, eszközök, mint az

életlehetőségek és életesélyek javításának „szerszámai”. Azaz, kinek van hatalma és mennyi, illetve ki van megfosztva e tág értelemben vett hatalom elemi eszközeitől is.

Ezek a viszonyok alkotják az osztályszerkezetet; így az osztályszerkezet elemzése is csak e viszonyok elemzése lehet.

Osztályok „nem léteznek”, következőképpen az osztályszerkezet elemzése is elveszítette relevanciáját

Röviden elkanyarodva e vitától, érdemes eloszlatni néhány olyan, az osztályszerkezetet övező félreértést, amely nemcsak a közbeszédet, de olykor a szakmai diskurzust is megmetyelezi. Mindenekelőtt arról a népszerű ellenvetésről van szó – s ezt már egyáltalán nem Huszár Ákos munkáit bírálendő jegyzem meg –, miszerint osztályok (már) „nem léteznek”, következésképpen az osztály(szerkezet) elemzése is idejétmúlt, irreleváns, értelmetlen, sőt lehetetlen vállalkozás. (Tudniillik, ami nincs, mert vagy sosem volt, vagy mert időközben megszűnt, azt nem is érdemes vizsgálni – mi több, szót sem érdemes rá vesztegetni.)

Az „osztályok nem léteznek” ellenvetésének megítéléséhez először is értelmeznünk és pontosítanunk kell magát a tézist. Az állításban kimondatlanul rejlő előfeltevés szerint az osztályok olyan dolgok vagy megszemélyesített kollektív szubjektumok, amik cselekszenek, amiknek tudatuk (mégpedig osztálytudatuk!) van (vagy éppen nincs), amik következőképpen képesek „létezni” és „nem létezni” s így „meghalni” is (vö. a *death of class* vitájával – Pakulski és Waters [1996]). Ez a kimondatlan előfeltevés tarthatatlan, következőképpen *ebben az értelemben* az állítás sem lehet igaz. *Az osztályok nem dolgok*, de nem is megszemélyesíthető aktorok, amiknek ilyen vagy olyan tulajdonságuk, illetve tudatuk van, hanem történetileg formálódó gazdasági és társadalmi *viszonyok* konstellációi. Mint azt még plasztikusabban E. P. Thompson megfogalmazta: „Ha nem feledkezünk meg arról, hogy az osztály egy viszony, és nem egy dolog, akkor nem gondolkodhatunk így. Sem azt nem mondhatjuk, hogy »ez a valami« nem létezik, sem azt, hogy ideáltipikus osztályérdeke vagy osztálytudata van...” (Thompson 2007 [1963]: 9). És mivel *viszony*, vagyis dolgok, személyek között létrejövő és formálódó *reláció*, léte és nemléte is más természetű, mint dolgoké vagy személyeké. Mi több, teszi hozzá E. P. Thompson,

...az osztály fogalma föltételezi a történelmi viszony fogalmát. Mint bármilyen más viszony, ez is cseppfolyós, és kiklik az elemző kezei közül, amikor megpróbálja egy adott pillanatban rögzíteni és struktúráját elemezni. A legsűrűbb lyukú szociológiai hálóval sem tudnánk kifogni az osztály tiszta példányát, legalábbis nem több eredménnyel, mint a hódolatét vagy a szerelemét. A viszonyoknak mindig valódi emberekben és valódi összefüggésekben kell megtestesülniük (Thompson 2007 [1963]: 7–8).

Az osztály tehát nem esszencia, hanem reláció, nem dolog, hanem viszony. Még pontosabban: történetileg formálódó termelési, tulajdoni és elosztási viszonyokban (társadalomgazdasági relációkban) formálódó minőség.²

2 Kivételesen eredetiben is idézem E. P. Thompson megfogalmazásait, azok ugyanis magyarra lefordíthatatlan nyelvi egyszerűséggel fejezik ki a fenti érvelés fő állításait: „...class is a relationship, and not a thing...”, „...the notion of class entails the notion of historical relationship...”; „I do not see class as a »structure«, nor even as a »category«, but as something wich in fact happens [...] in human relationships” (Thompson 1963: 11, 9, 9).

S ami e minőséget illeti, „ami tulajdonképpen az emberi viszonyokban történik” (Thompson 2007 [1963]: 8), s ami nem természetből adottan jön létre, hanem azért történik, mert „csinálják” (vö. a címmel: *The Making of the English Working Class*) – nos, ez a minőségi átalakulás valóban elmaradhat. Előfordulhat (s mint Max Weber szokta mondani: igen gyakran elő is fordul), hogy az osztályok ebben az értelemben nem jönnek létre, nem aktualizálódnak. Sőt az esetek többségében az osztályok többsége nem aktív, nem hallat magáról, ebben az értelemben (és csak ebben az értelemben!) valóban mondhatnánk, hogy „nincs” is. Még pontatlanabban fogalmazva, „nem létezik”, mert az osztályok többsége nem formálódik szociokulturális egységgé, önmagáért való osztállyá (*Klasse für sich*), hanem megmarad magában való, „szunnyadó”, potenciális osztályként (*Klasse an sich*). Bourdieu megfogalmazásában az esetek túlnyomó többségében csak „papíron létező osztályok”-ról beszélhetünk (2013 [1985]: 166–167). Eszerint csak a társadalmi-politikai konfliktusok, az összeütközések nyomán, politikai munkával hozhatók létre az osztályok egy-egy szószóló, politikai vezető, hordószónok, népvézér által és egy pártapparátus, mozgalmi szervezet vagy aktivista mag igen intenzív szervezőmunkájával (ld. még pl. Bourdieu 1988 [1984]). E politikai aktivizálást segíti egy sokkal lassabb és csak hosszabb távon hatással bíró kulturális szervezőmunka, amely a hasonló helyzetűekben létrehozza, megerősíti, és kölcsönösen megtapasztalhatóvá teszi a „mi” tudatát.³ Wallerstein megfogalmazásában:

Az osztályok mindig potenciálisan (*an sich*) léteznek. A kérdés éppen az, hogy milyen feltételek mellett válnak osztálytudattal bíró (*für sich*) osztályokká, vagyis mikor működnek a politikai-gazdasági küzdőtereken csoportként, illetve bizonyos esetekben még kulturális entitásokként is. Ez az osztálytudat pedig mindig a konfliktushelyzetek függvényében alakul (Wallerstein 1983 [1974]: 283 – kiemelés az eredetiben).

Ebben az értelemben tehát valóban lehet beszélni valamely társadalmi konglomerátumok (pl. osztályok) tudatosulásáról, aktivizálódásáról és – ugyanígy – passzíválódásáról, visszaszunnyadásáról is. Az osztályok „léte” és „nemléte” így empirikus kérdés. Sosem voltak eleve adottak, létre kellett hozni őket – E. P. Thompson könyvének címében pontosan erre utal a *making* (2007 [1963]) –, s ezt az életre lehelést ráadásul maguk, e viszonyok alkotói és alkotottjai „csinálták” önmagukkal. Az osztály önteremtés, önépítés, önszerveződés eredménye. Ebből következően az osztályok állítólagos „halála” sem lehet végérvényes. A passzíválódás, a visszaszunnyadás sosem zárhatja ki az újraeledés, a reaktíválódás lehetőségét. A kulcs mindenkor a(z) (ön)szerveződés lehetősége és képessége.

Márpedig a leggyakrabban éppen a hatalommal bírók jellemezhetőek viszonylag jó szervezethez, viszonylag jó lehetőségekkel és képességgel a tudatos cselekvésre. Még akkor is, ha egyes osztályfrakcióik egymással is éles küzdelmet folytatnak: ha egyszerre versengenek egymással és lépnek fel egységesen másokkal szemben.⁴ Ennyiben ma is van értelme burzsoáziról beszélni, ha tudatosítjuk, hogy az, amit így nevezünk, egy belülről is tagolt, egymással is küzdelmet (olykor rendkívül éles harcot) folytató osztályfrakciók végső soron együtt mozgó összege, erőviszonyaik eredője. Ebben az értelemben tehát ma Magyarországon is van *für sich* osztály, aminek a Magyar Bankszövetség éppúgy csak az egyik szervezeti

³ Lásd ennek összefüggéseit a két világháború közötti hazai munkáskultúra alakulásának példáján K. Horváth Zsoltnál (2013).

⁴ Mindez természetesen leírható az elitkutatás nyelvén egymással konkuráló, de közös érdekeik mentén szövetségként fellépő (azaz kooperáló) elitek és elitfrakciók küzdelmeként is (ld. Mills 1972 [1956]; Szalai 2001).

formája, ahogyan a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara csak egy másik. Ezzel szemben ugyanakkor jelenleg nem feltétlenül láthatók további *für sich* osztályok. Vagy ha mégis, az a „nemzetinek” hívott hazai tőke mellett sokkal inkább a – nevezzük így – „nemzetközi tőke”, mint más szervezett osztály(ok).

Ennek következményei messzire vezetnek. Egyfelől jelzik, hogy a hazai (nagy)tőkészek egymással folytatott küzdelme mellett fő ellenfelük sokkal inkább a nemzetközi tőke, mint bármi más, így „az osztályharc” itt és most sem annyira a tőke-munka, mint inkább a transznacionális tőke--nacionalista tőke küzdelmében érhető tetten (ld. Éber, Gagy, Jelinek, Gerőcs és Pinkasz 2014). Másfelől azonban jelzik azt is, hogy a valóságos tőkeviszonyok (következésképpen az osztályviszonyok) mennyire érthetetlenek, ha csak (nemzet)állami kereteken *belül* vizsgáljuk őket.⁵ A nemzetközi tőkésnek sem kell „itt” lennie ahhoz, hogy a nemzetközi tőke hatásai itt is érződjenek. Egyebek mellett ezért is indul ki a világrendszer-elemzés abból, hogy az osztályelemzés értelmezési kerete csak a tőkés világgazdaság történetileg kialakuló és formálódó totalitása lehet, nem pedig egyes állami keretben felfogott konténertársadalmak partikularitása. A kapitalista világrendszer szervező tőkefelhalmozási logika nyomán formálódó globális tőkeviszonyok nem hagyják bezárni magukat állami konténerekbe, sem korlátozni magukat államhatárok által.

Visszatérve: leszögezhető tehát, hogy van értelme aktív és passzív, *an sich* és *für sich* osztályokról beszélni, s hogy korántsem biztos, hogy ma Magyarországon azonosíthatók további *für sich* osztályok az önmagán belül is együttműködve versengő tőkés osztályfrakciók összessége (a burzsoázia) mellett. Lehetséges, sőt valószínű az is, hogy emellett Magyarországon csak olyan „szendergő” osztályok azonosíthatók, amelyenkről Marx – a francia parcellás parasztság kapcsán – így írt:

A parcellás parasztok óriási tömeget alkotnak, amelynek tagjai azonos helyzetben élnek, de anélkül, hogy sokrétű kapcsolatba lépnének egymással. [...] Ily módon a francia nemzet nagy tömege egynemű mennyiségek egyszerű összeadásából képződik, ahogy például egy zsák krumpli egy krumpliszásakot képez (Marx 1962 [1852]: 185).

Mindezek után a „vannak-e osztályok Magyarországon?” kérdésének eldöntéséhez Marx alábbi, legalaposabb elemzéséből a következő kritériumok nyerhetők ki:

Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket *más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják* – annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet – annyiban nem képeznek osztályt (Marx 1962 [1852]: 185 – kiemelés tőlem).

Ha az analógia megállja a helyét, mondhatjuk azt, hogy *osztályok* (így, többes számban) jelenleg nincsenek. Az itt élő népesség túlnyomó többsége nem képez *für sich* osztályokat. A *viszonyok* azonban, amik az osztályszerkezetet mint legalább *an sich* osztályok helyzetét alkotják, nem tűntek el, nem szűntek meg. Éppen ellenkezőleg! Az osztályszerkezet, mint az a társadalmi erőter, amelyet tőkeviszonyok, következésképpen osztályviszonyok

5 Jóformán annyira, mint amikor az időjárás-jelentések megszokott műholdfelvételeit nézve csak Magyarország kontúrjait látjuk, miközben tudhatjuk, hogy – az időjárás-jelentések megszokott megfogalmazásával élve – „...házánk időjárását egy térségünkbe érkező nagy kiterjedésű (anti)ciklon határozza meg...”, aminek kiterjedése messze túlnyúlik a magyar állam határain, mint ahogyan formálódásának logikája sem az országhatárok által meghatározott.

alkotnak, és amiben jobbra magukban való, papíron létező osztályok rajzolhatók körbe, távolról sem tűnt el.

Hogyan is lehetne ez másként? Gondoljuk csak meg! Két és fél évtizeddel a rendszerváltás után, amely legalizálta a magántulajdont, ismételten szabadjára engedte a belső tőkefelhalmozást (pl. a privatizációval), illetve a tőkebevonást (pl. a működőtőke-beáramlással), amely kialakította a kapitalista piacgazdaság alapintézményeit – függetlenül attól, mennyiben jól sikerültek vagy éppen sikerületlenek ezek az intézmények –, nos, egy ilyen tőkés gazdaságra épülő társadalomban ne lenne értelme osztályszerkezetről beszélni? Marx, Weber, E. O. Wright, Bourdieu valamennyien a tőkés piacgazdaság társadalmi rendszereinek értelmezésére dolgozták és használták az osztály(szerkezet-)elemzés eszköztárát. Mi szól amellett, hogy e módszerek mára okafogyottá váltak? Vajon ki érvelhetne ma azon álláspont mellett, hogy a termelési, illetve tulajdonviszonyok (a vagyoni, de akár csak a jövedelmi egyenlőtlenségek is) elveszítették magyarázóerejüket a mai Magyarországon az itt élő népesség életéselyeire, életkörülményeire, életútjára nézve? Ki állíthatná, hogy ma Magyarországon a releváns és mindenki számára vágyott, de csak szűkösen rendelkezésre álló erőforrások eloszlása – statisztikai értelemben – független a morbiditási és mortalitási adatoktól? Vagy akárcsak az életkilátásoktól, az életvezetés mintázataitól? Ki állíthatná, hogy a „papíron lévő osztályok” mára itthon vagy Közép-Kelet-Európában bárhol elveszítették jelentőségüket, s hogy az osztályszerkezet elemzése elveszítette relevanciáját, mégpedig azért, mert nem tudunk konkrét, kiforrott formában mutatkozó osztályokat felmutatni? Aligha érvelhetne így ma bárki is.

Ha pedig ez így van, akkor az osztályviszonyok, vagyis az osztályszerkezet elemzése nem lehet sem irreleváns, sem idejétmúlt. Ellenkezőleg, egyre inkább itt van az ideje. (Ebben tökéletesen egyet is értünk Huszár Ákossal.)

Végezetül: hogyan határozható meg akkor az osztály? A történetileg formálódó viszonyok vizsgálatával. Ennek legpregnánsabb megfogalmazása alighanem szintén E. P. Thompsontól származik. Az osztály meghatározásához olyan kérdéseket kell feltennünk, amelyek – mint írja –

...*történeti* kérdések. Ha egy pillanatra megállítjuk a történelmet, s csak egy pillanatnyi metszét vesszük, akkor nincsenek osztályok. Egyszerűen csak egyének sokaságát találjuk személyes tapasztalatok sokaságával. Ám ha a társadalmi változás egy adott időszakát vizsgálva kellő ideig figyeljük őket, észrevesszük a viszonyaikban, eszméikben, intézményeikben lévő mintázatokat. Az osztályt maguk az emberek határozzák meg azzal, ahogyan saját történelmüket élik, és végül is ez az osztály egyetlen meghatározása (2007 [1963]: 9–10).⁶

Néhány további félreértés és félrevezető álkérdés elkerülése érdekében

Szintén nem Huszár Ákossal van vitám, amikor néhány általános félreértés és félrevezető álkérdés tisztázását látom nélkülözhetetlennek. E félreértések és álkérdések jobbra hasonlóan téves előfeltevésekből következnek, mint az a fent tárgyalt feltevés, miszerint az osztályok végső soron dolgok vagy kollektív szubjektumok.

6 A fordítást az eredeti alapján módosítottam (Thompson 1963: 11). A kiemelés szintén tőlem származik.

Lássuk hát e gyakori félreértéseket!

1. *Az osztály és az osztályszerkezet nyelve nem valamiféle ideológiailag terhelt, „marxista” (vagy, ami rosszabb, sztálinista) nyelv, amelyet éppen elfelejtenünk, nem pedig felújítanunk kellene?*

A válasz egyértelmű nem. E széles körben elterjedt vélelemzés különösen a kilencvenes években volt élenként érzékelhető a honi politikai közbeszédben. Erről írta Thoma László:

...a politika szereplőit mintha az a meggyőződés hatná át, hogy a társadalom osztályszerkezetéről beszélni ma valamiféle marxista ideológiai dogmatizmus, s hogy a társadalom különböző helyzetű individuumok laza konglomerátuma. A jogrendszernek tehát elég az egyén és a tulajdon szabadságát biztosítani. Az uralkodó elit véleménye döntően az, hogy minden, a közjó nevében történő korlátozás magának a szabadságnak a korlátozása. Ez persze az elit kulturális, vagyoni, politikai pozícióelőnyének kedvez, különösen akkor, ha a kialakuló egyenlőtlenséggel szemben csak az esélyegyenlőség elvont eszményét hangsúlyozza az elit által irányított nyilvánosság (Thoma 1995: 45).

A „politika szereplői” itt azonban természetesen nemcsak politikusokat jelent, hanem közvélemény-kutatókat, különféle – a közvélemény kutatásának nevezett tevékenységért, valójában annak formálásáért felelős – *think tan*kek szakembereit, elemzőket, szakértőket, újságírókat, (szak)értelmiségieket is.

A szakértői diskurzus ilyen irányú megváltozása történeti elemzéssel feltárható és részben fel is tárt jelenség. Az osztály(szerkezet) elemzése – kevés kivételtől eltekintve – már 1974–1975-től olyan ideológiai ballasztnak minősült Magyarországon, amitől számos szakértő jobbnak látta mielőbb megszabadítani intellektuális léghajóját.⁷ Valóban, csak kevesen tudták kivonni magukat az uralkodó értelmezés alól, amely az osztályelemzést valamiféle sztálinista maradványnak, terméketlen talajnak, következésképpen elvetendő kutatási iránynak látta.⁸ A többség elfogadta és magáévá tette az osztályelemzést a sztálinista doktrínával azonosító félreértést (amely hagyta Marxot is elfedni a pártállami ideológia által), s így a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötte (Éber és Gagyai 2014). E tekintetben a rendszerváltás sem hozott érdemi változást. Az osztály(szerkezet) elemzése jórészt elsikkadt, és kevés kivételtől eltekintve (ld. Böröcz 1989a; Eyal, Szelényi és Townsley 1998) akkor sem tért vissza, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá: a termelési és a tulajdonszerkezet radikális átalakulásakor (Éber és Gagyai 2014: 176–184). A visszatérés az elveszett hagyományhoz, s az ennek útját eltorlaszoló ideológiai akadályok és félreértések elhárítása pontosan azért fontos most, mert a társadalmi egyenlőtlenségek gyors ütemű növekedése, a társadalom polarizáci-

7 A történet feltárt összefüggései részletesebb levezetésben (Éber 2012) és lényegre törő összefoglalásban is olvashatók (Éber és Gagyai 2014).

8 Ilyen volt mindenekelőtt Szelényi Iván, akinek teljes életművét áthatja az osztályelemzés következetes alkalmazása (lásd főként trilógiáját: Konrád és Szelényi 1989 [1974]; Szelényi 1992 [1988]; Eyal, Szelényi és Townsley 1998). De megtartotta Böröcz József is (pl. 1989a). 1975 előtt az osztályelemzés legelhivatottabb képviselője Kolosi Tamás volt (pl. 1971, 1974). 2006-tól szerzőtársaival publikált elemzéseiben újra osztályokról ír, jóllehet, ekkor már némiképp más értelemben (Kolosi és Dencsó 2006; Kolosi és Keller 2010; Kolosi és Pösch 2014). Mindehhez lásd: Éber (2012, 2013); Éber és Gagyai (2014).

ója, az erőforrás-eloszlás konszolidációja, az osztályszerkezet kikristályosodása mind-mind az osztályosodás folyamatának felerősödését valószínűsítik.⁹

Ezért fontos Huszár Ákos kutatása is. Ugyanakkor éppen ez sarkall vitára az osztályszerkezetet foglalkozási szerkezetként felfogó normatív-funkcionalista modellel szemben is.

2. *Hol húzódnak az osztályok határai? Milyen kritériumok alapján, milyen statisztikai eszközökkel körvonalazzuk őket?*

Az ártalmas félreértések után térjünk át a fenti kérdésekre, amelyek inkább félrevezető álkérdések, mintsem az osztály(szerkezet) elemzésének lényegi problémái. Ez sokkal inkább a szociológiai *osztályozás* problémája, mintsem maguké az osztályoké. Az osztályok a valóságban nem éles határokkal bíró *kategóriák*, hanem – mint már azt E. P. Thompson nyomán hangsúlyoztuk – viszonyok. Következésképpen a kutatói *kategorizáció* problémája sem az osztályok problémája (hanem az osztály azon kutatójé, aki diszkrét kategóriákba kíván sorolni különműveleteket). Bourdieu tanácsa itt is megvilágító erejű: a kutató – mondja – rajzolhat ugyan köröket a társadalmi erőteret leképező osztálytérképére, vonalai azonban szükségképpen esetlegesek lesznek, elhatárolásai csak a papíron lévő osztályainak lesznek papíron lévő határai. Nem az a fontos, hogy pontosan hol húzódnak e csak papíron lévő határok, mert a tőke- és az osztályviszonyok határai jobbra esetlegesek. A jogszabályokban jóllehet éles elhatárolásokat találunk, az osztályviszonyok a leggyakrabban mégis a mindennapi interakciókban aktualizálódnak jelentéstudajdonításokban, konfliktusokban, félreértésekben vagy éppen társadalmilag strukturált megértésben.

3. *Hány osztály van, és hogyan nevezzük el őket?*

Hasonlóan az előző félrevezető álkérdésekhez, ezek is a kutatói kategorizáció esszencializáló tendenciájából következnek. A körülhatárolás, a meghatározás, a besorolás, a számszerűsítés és az elnevezés problémái szintén abból erednek, hogy keressük a „legsűrűbb lyukú szociológiai háló”-t, amivel „kifoghatjuk” az osztályok „tisza példányait” (Thompson 2007 [1963]: 7). Az osztályviszonyok ennél változékonyabbak, s minthogy nem statikus dolgokról, de nem is esszenciákról van szó, hanem dinamikus, pulzáló relációkról, összeszámolni és megnevezni sem könnyű őket.

Azért félrevezető álkérdések ezek, mert csak rossz válasz adható rájuk, és mert pontosan azokról a fontosabb kérdésekről terelik el a figyelmet, melyek azt firtatják, *hogyan aktualizálódnak az osztályviszonyok, mely viszonyok aktualizálódnak, miként mennek végbe osztályalapon magyarázható cselekvések. Az osztályhelyzetek* elvben leírhatók így, de a belőlük aktualizálódó cselekvések aligha. Nem az a fontos tehát, hogy *hány osztály van*. (Éppen tíz! – mondhatnánk a jövedelmi decilisekre utalva, de mi értelme lenne?) Nem is az a fontos, *mi a nevük*, hiszen az osztályok nem kategóriák, nem személyek és nem is dolgok, melyek éles határokkal bírnának. E kérdések félrevezető álkérdésekként történő elkerülése miatt teljesen

9 A tendenciához, melyekből – állításom szerint – az osztályformálódás valószínűsége következik, lásd elsősorban az alábbiakat: Ferge (2005, 2006, 2010); Angelusz és Tardos (2006); Kolosi és Dencső (2006); Kolosi és Keller (2010); vö. Éber, Gagyai, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz (2014).

felesleges immár azon is vitatkozni, hogy a középosztály egyetlen osztály-e vagy inkább három (netán több) réteg. A társadalmi erőter egyaránt tagolható kettő, három, öt és kettőszáz részre – ez a kutató dilemmája. Attól függ, miként kívánja ábrázolni ezt az erőteret, miként kívánja látni és láttatni a társadalmi tér képét, a társadalom miféle térképét kívánja megrajzolni. Az erőter valóságos struktúrája és az osztályviszonyok formálódása szempontjából aligha ezek a fő kérdések. Csak a megértést és a magyarázatot viszik – feleslegesen – szükségyszerű tévutakra.

A magukban lévő, papíron lévő osztályok empirikusan pontfelhők, sűrűsödések és ritkásabb régiók az erőteret leképezni kívánó társadalmi térképeken. A kutató kategorizálhat ugyan, mintha ezek az *an sich* osztályok éles határokkal elváló kategóriák volnának, ám az eredmény sokkal inkább az ő csoportosításai lesznek, mint valóságos csoportok.

4. A népesség hány százaléka tartozik az egyes osztályokba?

A szociológiai képzelőerő statisztikai keretek közé szorításának további járulékos elvárása, hogy megválaszolja a kérdést: a népesség (vagy a minta) mekkora aránya sorolódik az egyes kategóriákba (amiket osztályoknak neveznek)? Pedig tudhatjuk: az osztályviszonyok erőviszonyok, a tőkék erőforrások, az osztályok nem annyira létszámuk és a populáción belüli arányuk, mint inkább társadalmi és gazdasági erejük által súlyozódnak. Különösen így van ez az uralkodó osztály(ok) esetében. Viszonylag kevés számú személy (néhány száz vagy ezer fő) hatalma, együttes ereje, strukturális súlya is kellően nagy lehet ahhoz, hogy lássuk: a hatalommal bírókat nem „numerálni”, hanem „ponderálni” kell.¹⁰ Elsősorban a súlyukat és erejüket (azaz a hatalmukat) érdemes vizsgálnunk, nem pedig a számukat.

5. Mit akar „a burzsoázia”? Hogyan reagál „a középosztály”? És mit tesz eközben „a munkásosztály”?

Következik az előbbiekből, hogy az osztályokat nem érdemes diszkrét embertömbökként, homogén tömegekként ábrázolni, amelyek éles vonalakkal feloszthatók és elválaszthatók, megszámlálhatók, kizárólagos kategóriákba besorolhatók és megnevezhetők. Ez a felfogás nemcsak a statisztikai osztályozás következetes alkalmazóit, de olykor a strukturalista kutatókat is csapdába csalja. Ez utóbbi esetekben az osztályok harca is úgy jelenik meg, mint két halmaz, hovatovább két biliárdgolyó egymásnak ütközése, ahol is e kategóriák vagy csoportok személyekként cselekszenek és drámai szereplőkké alakulnak. (Például: „...azonban a burzsoázia sem váratott sokáig magára...”, vagy „...a középosztály tétlen maradt...”, illetve „...a munkásosztály ellenszegült...” és így tovább.) Jellegzetes módszertani hiba e megfogalmazásokban a túláltalánosítás, egy rész összetévesztése az egészszel (nevezhetjük ezt a színekdoché problémájának is). „A burzsoázia” (egésze) ritkán lép fel, mint ahogyan „a középosztály” (mint olyan) vagy „a munkásosztály” (így, egészben) szintén ritkán, vagy egyenesen sosem szegül ellen. Nem képes rá. Akik megmozdulnak, azok adott osztályok tagjai, még gyakrabban: különféle osztályhelyzetű emberek. Mindez azonban nem a módszertani

¹⁰ Gombár Csaba írja Szekfű Gyulát is idézve: „A tömegességek és számosságok latolgatása során a lényeg elsikkadása kísért. A XIX. és XX. századi magyar társadalom történelmének egyik *strukturális meghatározója* a valahai megyei középirtokosság léte és politikája, »melyet ponderálni volt szokás, mert súlya, tekintélye volt, és nem numerálni, mert így számba se jöhetett volna«” (Szekfű, idézi Gombár [1982: 65] – kiemelés tőlem).

individualizmus mellett felhozott jól ismert érv pusztán megismétlése, hanem felhívás nagyobb fokú nyelvi tudatosságra, ha tetszik, ismeretelméleti éberségre. Jobbára a burzsoázia *valamely frakciója* az, amely ágensként lép fel (még ha adott esetben a burzsoázia egészének érdekét tulajdonítják is neki). Távolról sem véletlen, hanem éppen ellenkezőleg: precizitásra törekvő tudatos nyelvi stratégia volt Bourdieu részéről, amikor az uralkodó osztályon belüli uralkodó, illetve alávetett frakciókról írt (ld. pl. Bourdieu 1984 [1979]). (Máskor, mezőelemzéseiben ezt a még mindig kissé elnagyolt kategorizációt természetesen tovább finomította.)

Összefoglalva: az osztályszerkezet egy történetileg formálódó viszonyrendszer, amelyben az osztályok meghatározása (lehatárolása, egymást kizáró kategóriákba osztása, megszámlálása és megnevezése) számos álkérdéshez, félreértéshez és ismeretelméleti problémához vezet, *amennyiben* a kategorizáció technikai részletkérdései között ténylegesen már elsikkad, hogy mi is az osztályszerkezet természete (ti., hogy az egy történetileg formálódó viszonyrendszer). Mindezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert jelen dolgozat, illetve az ezt megelőzően megindult gondolkodási folyamat¹¹ célja elsősorban nem egy osztályséma (vagy osztálytipológia) kialakítása, nem relevánsnak vélt jegyek alapján csoportok (osztályok) elhatárolása és statisztikai leírása, hanem e történetileg formálódó viszonyrendszernek dinamikus osztályszerkezetként történő megragadása: szociológiai megértése és magyarázata. Ez utóbbi pedig többet követel, mint egy olyan tipológia létrehozását, amely „független” változóként kevés számú, diszkrét kategória elkülönítésével viszonylag nagy magyarázóerővel ragadja meg a kiválasztott „függő” változók varianciáját.

Vissza a fő kérdésre: osztályszerkezet Magyarországon a vilárendszer-elemzés perspektívájából

Ha mindezt beláttuk, felmerülhet a kérdés: mitől termékenyebb a vilárendszer-elemzés perspektívája metodológiailag például Bourdieu-énél? Mivel gazdagítja perspektívája eddigi tudásunkat, módszertani eszközkészletünket? Mindenekelőtt azzal a belátással, hogy az egy adott állam (jelen esetben: Magyarország) területén élő népesség struktúráját ne kívánjuk önmagában és önmagából rekonstruálni. (Mint magától értetődő módon teszik azok a kutatások, amelyek az itt élők egy – többé-kevésbé – reprezentatív mintájából mint egészből kiindulva osztályozzák az egyéneket valamilyen ismertetőjegyek alapján.) Hanem ehelyett tudatosítsuk, hogy e viszonyrendszer *elválaszthatatlanul összefügg* a hosszú 16. században kialakult kapitalista világgazdaság (a modern vilárendszer) máig ívelő történeti formálódásával. A magyarországi osztályszerkezet e nagyobb egész szerves része, ráadásul nem központi része, így semmiképpen sem érthető meg e nagyobb szerkezet történeti alakzatának vizsgálata nélkül, valamint e történeti totalitáson belül elfoglalt pozíciója elemzése nélkül. Anélkül magyarárn, hogy milyen, csak globálisan értelmezhető pozíciók jelennek meg egyidejűleg egy adott állam (a magyar) területén belül.

Az állítás ilyenformán a következő: nincs autonóm társadalomszerkezet, ami (nemzet) állami kereteken belül értelmezhető lenne, nincs önmagában értelmezhető osztályszerkezet

11 E gondolkodási folyamat legfontosabb állomásai: Éber (2012, 2013); Éber és Gagyi (2014); Éber, Geröcs, Gagyi, Jelinek és Pinkasz (2014); hazai előtörténete főként: Kolosi (1971, 1974); Konrád és Szelényi (1989 [1978]); Böröcz (1989a); Eyal, Townsley és Szelényi (1998); Szalai (2001); Stark és Vedres (2012).

egy konténertársadalmon belül. A vilárendszer-elemzés iskolájának egyik alapítója, Immanuel Wallerstein összefoglalásában mindez így hangzik:

Hangsúlyoztuk, hogy a modern vilárendszer kapitalista világgazdaság és csakis az lehet. [...] Ha csupán a vilárendszer jelentik az egyedül valóságos társadalmi rendszereket [...], akkor ebből feltétlenül az következik, hogy az osztályok és státuscsoportok [vagyis a weberi értelemben vett rendek] keletkezését, megszilárdulását és politikai szerepét ennek a vilárendszernek az elemeiként kell értékelnünk (Wallerstein 1983 [1974]: 282–283 – kiemelés az eredetiben).

Azok az *elemek* ugyanis, amelyek itt és most *osztályhelyzetekként* és *osztálypozíciókként* megjelennek, a globális termelési és tulajdonszerkezet részei. Magyarország esetében pedig e globális gazdaság- és társadalomszerkezetnek nem központi, nem centrumhelyeztű részei. Ennek belátásával kell például Bourdieu-t (1971 [1966]) kiegészítenünk, aki a centrumkapitalista Franciaország társadalomszerkezetének elemzésével még nem mondott (mert nem mondhatott) el mindent egy félperifériás poszt(állam)szocialista-újkapitalista társadalom osztályszerkezetéről.

A vilárendszer-kutatás perspektívája tehát gyarapítja a társadalmi struktúra és az osztály(szerkezet) kutatásaival szemben támasztott elvárásokat és fokozza a feléjük megfogalmazódó intellektuális kihívást is. A *jó* megértés és a *jó* magyarázat érdekében nélkülözhetlenné teszi, hogy e kutatások az egy adott országon belül egy adott időpontban fellelhető népszerű szerkezetét *visszailleszék* abba a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerbe, amiben az valójában elhelyezkedik (s amitől elválaszthatatlan). *Egyfelől* a globális tőkefelhalmozás történeti ciklusai (nevezhetjük ezt az adott osztályszerkezet *idődimenziójának* is), *másfelől* a tőkés világgazdaság dinamikus formálódásának területi területei (másképpen ez a *tér* dimenziója abban az értelemben, ahogyan azt a relationalista geográfia felfogja). A tőkés világgazdaság tőkefelhalmozása ciklikusan és területileg differenciáltan megy végbe, ez határozza meg e téridő-komplexitás adott pozícióiban elhelyezkedő társadalmak fejlettségét, osztályszerkezeit. A kutatásoknak tehát tudatosítaniuk kell *egyfelől*, hogy a kapitalista világgazdaság – adott időpillanatban vizsgált – osztályszerkezete milyen történeti alakulással formálódott olyanná, amilyennek az a vizsgálat eszmei időpillanatában mutatkozik; *másfelől* viszont azt is, hogy ez az adott időpillanatban vizsgált osztályszerkezet milyen pozícióban helyezkedik el a tőkés világgazdaság változó centrum-félperiféria-periféria szerkezetében.

Ami a magyar társadalomra illeti, ez a tőkés világgazdaság hosszú 16. századi kialakulását követően több hullámban, de alapvetően mindvégig *félperifériás pozícióban* illeszkedett be a kapitalista vilárendszerbe. Noha e félperifériás pozíciója viszonylag változatlan maradt, a globális tőkefelhalmozás javarészt a centrumból induló ciklusainak „hullámzása” jól mutatja e félperifériás pozíció többszintű függőségét. A (fél)periféria és a centrumtérsegek viszonya egyenlőtlen és függő viszony, s jóllehet e függőség kölcsönös, a felek nem egyformán kitéttek annak. E komplex viszonyrendszert a legpontosabban talán Szentés Tamás terminusa, az „aszimmetrikus interdependencia” fejezi ki (ld. pl. Szentés 1999). A (fél)perifériás térségek társadalomszerkezetei a legritkábban mutatják azt a struktúrát, amit a centrumtérsegekben találunk. Jobbára a világgazdasági prosperitás hosszabb, a (fél)periférián is valamelyes fejlődést (jobbára *egyenlőtlen és függő* fejlődést) hozó periódusai során közelítik meg valamennyire a mintaként szolgáló térségek szerkezeit. A prosperitást felváltó válságciklusok nem egyszer jobban visszavetik a függő pozícióban lévő, követő fejlődést folytató (fél)perifériákat (Arrighi 2014 [1990]; Wallerstein 1976b). A (fél)perifériás térségekben található államok

elitjei – s így a magyar is – a centrumtárségek gazdasági és társadalmi fejlettségét évszázadok óta mintának tekintik, amelyhez fel kívánnak zárkózni. Hogy milyen stratégiával (a centrumban alkalmazott intézmények és innovációk direkt átvételével, azaz közvetlen mintakövetéssel, avagy a helyi viszonyokra alkalmazásával, applikációjával), az már természetesen történetileg-társadalmilag változó. Hogy milyen tágabban értelmezendő elitstratégiákkal kívánják elérni az ország felemel(ked)ését (az esetünkben jobbára: nyugatosodását), felzárkózását, a centrum (javarészt „a fejlett Nyugat”) utolérését, történeti-empirikus kérdés. Nem sokkal korábban két alapstratégiát azonosítottunk, melyeket némileg leegyszerűsítve, s nem minden tekintetben pontosan „liberalizáló”, illetve „protektionista” stratégiáknak neveztük el, hangsúlyozva, hogy itt egyaránt szó van az elitek *gazdaság- és társadalomfejlesztési*, illetve ezt szolgáló *ideológiai* stratégiáiról (Éber, Gagy, Jelinek, Geröcs és Pinkasz 2014).

A centrumtárségek, különösen az, amit „fejlett Nyugat”-nak nevezünk (Nyugat- és Észak-Európa, illetve Észak-Amerika), egyszerre szolgálnak társadalomfejlesztési ideálként (mintaként, amit utol kell érniük) és a társadalomtudományi kutatások mintapéldái által rögzített ideaként (amelynek társadalmi szerkezeteit és folyamatait a klasszikus és mintaszerű vizsgálatok tapasztalatként felmutatják). „A fejlett Nyugat” mint idea és ideál (mint a felzárkózási projekt értelme, az utolérési vágy tere, a felemelkedés célja) szinte szétbogozhatatlanul összeszővődik a politikai és tudományos diskurzusokban. Ebből következően az elérendő állapotok, mint amilyen a stabil és jól működő parlamenti demokrácia, az alkotmányos jogállam, az autonóm civil társadalom (mint a szabad és tevékeny állampolgárok önszerveződésének eredménye), a szabad sajtó, az optimálisan működő (szociális) piacgazdaság, a tiszta és átlátható közélet, a széles középosztály, vagyis – röviden – a szabadság és a jólét, olyan, a mintának tekintett nyugati fejlődésből származtatott ideálok, amelyeken keresztül a progresszív hazai elitek jobbára csak a helyi viszonyok hiányosságát, viszonylagos fejletlenségét, torzságát, megkésetttségét, elmaradottságát, féloldalasságát, töredékességét pillanthaták meg. Ebből egyfelől a valóságos társadalmi és gazdasági viszonyok sajátos kettős látása, duplikációs stratégiája következik: mi sem mutatja ezt jobban, mint a kettős társadalom, a kettős struktúra elmélettörténeti népszerűsége például a magyar struktúrakutatásban (vö. Éber 2011). Kettősnek, különállónak látjuk és látatjuk azt, ami jöllehet valóban különeműnek mutatkozik, itt, a (fél)periférián egymással mégis dinamikus (és dialektikus) kölcsönhatásban áll (Frank 1969 [1964], 1966): polgárosodást és rendi(es)séget, kapitalizálódást és feudális maradványokat, piacot és redisztribúciót (és így tovább). Egyfelől látható tehát egy ideálisnak látott (mert sokszor és sokféleképpen idealizált) „nyugatias” minta és egy ettől eltérő, ebbe látszólag nem passzoló, „keleties”-nek (olykor „balkáninak” is nevezett) formavilág. Mindez jóllehet a helyi társadalom sajátosságának tűnik, sokkal inkább (fél)perifériás pozíciója, az egyenlőtlen, függő és követő fejlődés sajátossága mutatkozik meg benne (Frank 1969 [1964], 1966; vö. Melegh 2006).

Társadalomképeink tehát legalábbis nem függetlenek az így vagy úgy felzárkózni kívánó elitek diagnózisaitól és az erre javasolt terápiáktól (az elitstratégiáktól). Nem is lehetnek függetlenek, hiszen a leggyakrabban éppen e szakértői társadalomképek szolgálnak az így vagy úgy felzárkózni kívánó elitek diagnózisainak alapjául. Az osztályszerkezet-elemzés következőképpen meglehetősen éles tudásszociológiai önreflexiót is igényel. Annak a megismerési pozíciónak a reflektálását, amely történeti alakulásában aligha maradhat érintetlen a versengő elitstratégiáktól. A félperifériás pozícióhoz kapcsolódó társadalomgazdasági függőségek számbavétele nélkül, mint amilyen például a relatív tőke- és technológiahiányból következő

eladósodási hajlam (ld. Éber, Gagyí, Jelinek, Geröcs és Pinkasz 2014; Éber 2014), valamint annak figyelembevételével, hogy a tudományos megismerés maga is a világgazdaság és strukturájába ágyazott (vagyis hogy a tudomány javarészt a centrumtérsegek problémáinak, kérdéseinek, tapasztalatainak tudománya, s így a [fél]periféria problémái ennek megfelelően alulexponáltak, alulkutatottak és a centrum kérdésfeltevéseinek is alávettek maradnak), vagyis e sokrétű függőség reflexiója nélkül a kutatások különösen hajlamosak lesznek orientalizálni, sőt kolonializálni saját társadalmaikat (vö. Kjoszsev 2000, 2008; Melegh 2006). A kutatást vezérlő türelmetlen kérdés, ha csak kimondatlanul is, jellemzően ez lesz: *itthon, nálunk miért nincsen* olyan jól működő demokrácia, autonóm civil társadalom, széles középosztály (mint amilyet „a fejlett Nyugaton” látunk vagy amilyet ott egykor láthattunk [volna])? A sokszor valóban csak implicit kérdés sokkal inkább ez, mintsem az, hogy *mitől lennének* ilyen vívmányok egy (fél)perifériás pozícióban lévő társadalomban? *Miért lenne?* A centrum-(fél)periféria viszonyok és az ebben rejlő függőségek reflexiója nélkül jobbra csak esszencializálhatjuk saját társadalmainkat mint kettős, hiányos, féloldalas, torz stb. társadalmakat, mert kimondatlanul is olyan ideálokhoz, olyan tapasztalatokhoz (a centrum tapasztalataihoz és a centrum tudományának tapasztalataihoz) mérjük őket, amelyekkel nincsenek azonos súlycsoportban, s így nem is fejleszthettek ki hasonló fejlettségű formákat. Így valóban csak gyengeségük, hiányosságuk, töredékességük (és így tovább) látszódnak, amit aztán e társadalom saját minőségével magyarázva értünk félre. „Ez a nép már csak ilyen, jól láthatóan morálisan is alacsonyabb rendű” – más megfogalmazások mellett így fejeződik ki a progresszív elitnek oly jellemző demokratikus antipopulizmusa (Gagyí 2014; vö. Kjoszsev 2000, 2008).

Ez az ismeretelméleti (tudás-, sőt tudományozóológiai) csapda természetesen nemcsak a (fél)perifériás társadalmak osztályelemzését fenyegeti, de fontos tanulságokkal szolgál a (fél)perifériás társadalomtudományok, s így a közép-európai szociológia kognitív esélyére nézvést is (Wessely 1996 [1991]; Melegh 2006).

Visszatérve a centrum-(fél)periféria viszonyhoz – amely jóllehet kölcsönös függőséget jelent, a relatív tőke- és technológiaihiány miatt valójában aszimmetrikus (egyenlőtlen), hiszen a (fél)periféria centrumtól való függősége rendszerint sokkal jelentősebb, mint fordítva – megállapíthatjuk: egy (fél)perifériás állam külső függőségei mindenkor összefüggenek belső struktúráival. Szakszerűbben: „A külső függés belső társadalomszerkezeti következményekkel jár: bármely külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét«” (Böröcz 1989b: 79). Megteremti egyebek mellett intézményes struktúráit, osztályszerkezetét, ideológiai és mentalitásstruktúráit. Vajon leírható volna-e az 1940-es évek első felének magyarországi osztályszerkezete a tengelyhatalmak (különösen a náci Németország) felé kialakult gazdasági függőség nélkül? Aligha.¹² Vagy rekonstruálható volna-e a Magyarország osztályszerkezete az 1947–1962 közötti időszakban anélkül, hogy figyelembe vennénk azt a mindenekelőtt katonai úton létrejött politikai függőséget, ami a Szovjetunió érdekszférájába kerülve kialakult? Nem lehetséges.¹³ Az állítás tehát

12 E függőségek tudatosításából – például abból, hogy gabonánk jórészt itt találta meg exportpiacát – természetesen nem következik a magyar államvezetés (például: Horthy, Bárdossy, Kállay, Szálasi) „felmentése” vagy felelősségének „eltussolása”.

13 S még egyszer: e függőségek tudatosításából – például abból, hogy a teljes magyar gazdaságot és állami életet „szovjetizálták” – természetesen nem következik a magyar államvezetés (például: Rákosi, Gerő, Farkas, majd Kádár) „felmentése” vagy felelősségének „eltussolása”.

a következő: a külső függőségek belső társadalomszerkezeti következményekkel járnak. Egy szuverénnek nem mondható nemzetállam belső intézményes szerkezetei és osztálystruktúrája sosem lehet független e külső dependenciáktól.

Érdemes akkor, ha csak vázlatosan is, számba venni e félperifériás gazdaság és társadalom külső függőségeinek történeti alakulását!

Legkésőbb a második világháború vége óta a magyar gazdaságot és társadalmat – Böröcz József kifejezésével élve – „kettős függőség” jellemzi.¹⁴ E kettős függőség változó jellegű és intenzitású függőségek „nyalábja” fogja át és fejezi ki, amelyek erőteljesen formálták a magyar társadalom osztályszerkezetének alakulását is (ld. Böröcz 1989a, 1989b). A magyarországi államszocializmus első, sztálinista időszakában (kb. 1947-től kb. 1962-ig) az osztályszerkezet alapvetően egydimenziós: a Milovan Gyilas leírta „új osztálytól” (a nomenklatúrától) a közvetlen termelői (azon belül is a szakképzetlen mezőgazdasági és nem mezőgazdasági fizikai munkásokig) terjed (Böröcz 1989a; vö. Gyilas 1958 [1956]). Ebben az időszakban a kettős függőség erősebb és domináns nyalábja az államszocialista Szovjetunióhoz mint birodalmi központhoz kötötte a magyar államot is. Katonai hódítás útján létrejött, alapvetően politikai jellegű függőség volt. A függőségnek a régiótörténetileg a kapitalista világgazdaság (nyugati) centrumtérsegeihez fűző második „nyalábja” ebben az időszakban gyengébb volt, alapvetően „negatív függőségként” jelenik meg (Böröcz 1992). A függőségnek ez, a döntően tőke- és technológiahányban tetet öltő formája alapvetően gazdasági és technológiai jellegű függőség volt, amit a KGST intézményrendszere volt hivatott mérsékelni.

A magyarországi államszocializmus második, posztstálini időszakában (kb. 1963 és kb. 1989 között) a szovjet birodalmi központtól kialakult uralkodó politikai-katonai függőség számai több hullámban meggyengülnek, a relatív technológia- és tőkehiányból fakadó gazdasági és technológiai függőség számai, amelyek a térséget a kapitalista világgazdaság centrumtérsegeihez fűzik, különösen a hetvenes évek második harmadától kezdve válnak egyre szorosabbá (Böröcz 1989b, 1992, 1993 [1992]). Az állam külső eladósodásának első nagymértékű megugrási időszakát (1973–1978) követően hiába jön néhány év restrikción (1979–1984), az adósságsapda addigra már bezárult s az államszocializmus utolsó éveit a második nagy eladósodási hullám (1985–1989) zárja.¹⁵ Ehhez párhuzamosan, nagyrészt ebből következően a korábban alapvetően egydimenziós osztályszerkezet kétdimenzióssá válik: a redistributív osztályhierarchia, vagyis a politikai eszközökön keresztül gyakorolt uralom mellett kibontakozik a gazdasági eszközökön keresztül gyakorolt uralom dimenziója is (részletesebben ld. Böröcz 1989a). A redistributív szektoron kívül eső gazdasági tevékenység (a piaci, a reciprocitáson alapuló, a természetes önellátás), a „második gazdaság”, a jövedelemszerzés, a kereskedelem hivatalost megkerülő útjai, az informalitás kivirágzása, az osztályszerkezet hivatalos hierarchiáját megbontó, keresztbe metsző, kiegészítő formái megint csak nem érthetők meg kellő mélységben, ha nem vesszük tekintetbe a kettős függőség szerkezetének radikális átalakulását (ld. Böröcz 1989b, 1990, 1992, 1993 [1992], 1995, 2000, 2001).

Az államszocializmus kelet-európai összeomlása így nem csak a nemzeti szuverenitás, a kapitalista piacgazdaság, az alkotmányos jogállam, a parlamentáris demokrácia és az auto-

14 Az itt következő bekezdésekben Böröcz József vonatkozó munkáinak főbb téziseit és érvelését foglalom össze röviden: Böröcz (1989a, 1989b, 1992, 1993 [1992]).

15 Erről részletesebben lásd: Szegő (1989); Andor (1990); Lóránt (1990); Vígvári (1990, 1990a); Böröcz (1992); Mong (2012); Mihályi (2013); Éber (2014).

nóm civil társadalom kiépítésének lehetőségét (vagyis a felzárkózás, a nyugatosodás eufórikus örömmel fogadott újabb történelmi esélyét) hozta el. Láthatóvá tett egyúttal egy súlyosan eladósodott, rendkívül szorító külső függőségbe zárt, viszonylag kis és nyitott gazdaságot is, amely nyomasztó adóssághegyei mellett továbbra is szorító tőke- és technológiahiánnyal küzdött. Azaz: továbbra is exportkényszerben maradt, hogy relatív tőke- és technológiahiányát mérséklő tőke- és technológiaimportja ne borítsa fel külgazdasági egyensúlyát – vagyis, hogy ne vezessen további eladósodáshoz.

A rendszerváltás folyamata ennek megfelelően meglehetősen mélyreható változást indított el, melyek közül a legfontosabb itt a termelési és tulajdonszerkezet megváltozása: a társadalom gazdasági alapszerkezetének radikális átalakulása volt (Böröcz 1990, 1995, 2000, 2001). Ez a folyamat – értelemszerűen – nem 1989-ben kezdődik és nem is 1990-ben ér véget (ld. Éber, Gagy, Jelinek, Geröcs és Pinkasz 2014). A tulajdonszerkezet átalakulása sokkal inkább a „spontán privatizációval”, 1986–1987-ben veszi kezdetét, és bár a 90-es évek végén az immáron államilag szervezett privatizáció legnagyobb hulláma lezárulni látszik, a visszaállamosítások, reprivatizációk és tulajdonszerkezet-átalakítások politikai akciói máig, 2015-ig sem zárultak le véglegesen. A termelés szerkezet több lépcsőben történő radikális átalakulása szintén hosszan tartó folyamat, amely a már említett privatizáció mellett együtt járt a piacnyitás, illetve piacfelszabadítás számos további intézkedéscsomagjával: deregulációval, fiskális és monetáris stabilizációs csomagok sorával, a munkaerőpiac radikális zsugorodásával és flexibilitásának növelésével, a mezőgazdaság és az ipar teljesítményének összeomlásával, az állam gazdasági és társadalmi szerepvállalásának erőteljes csökkentésével, az újraelosztási csatornáknak (a költségvetés kiadási oldalának) többször ismételt visszametszésével. S mindezzel együtt: a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével, a vagyon, a tudás, a hatalom, a jó kapcsolatok különbségeinek éleződésével, a társadalom polarizálódásával.

A külső függőségek rendszere a rendszerváltás folyamatában szintén átalakult. Tovább gyengült ugyan a felbomló államszocialista birodalmi központtól korábban kialakult politikai függőség, a továbbra is fennmaradó energiafüggőség (a földgáz-, kőolaj- és atomenergia-éhség) miatt azonban távolról sem szűnt meg függőségünk az utódállam Oroszországtól. Sőt: a kétezres évek vége s különösen 2010-ben Magyarországon bekövetkezett földcsuszamlásszerű belpolitikai átalakulás óta e függőség újfent erősödőben van. Az ekkor itthon kormányra lépő új politikai erők a korábban a kapitalista világ gazdasági centrumteréségei felé kialakult, és a kilencvenes-kétezres években intézményesen-ideológiailag is kivirágzó technológiai és gazdasági függőséget azzal próbálják enyhíteni (más megfogalmazás szerint: tovább súlyosbítani), hogy a felemelkedő ázsiai hatalmak felé tapogatóznak új diplomáciai, gazdasági és politikai kapcsolatok kialakítását s a már meglévők megerősítését remélve. Arról, hogy ez a magyar állam és a magyar gazdaság mozgásterének növekedéséhez, vagy éppen ellenkezőleg, a kényszerpályák szorításának erősödéséhez vezet-e, jelenleg is élénk vita folyik, ma még aligha lehet ennek végleges mérlegét megvonni. A *külső* kapcsolatok és függőségek, illetve a *belső* szerkezetek (intézményes, mentalitásbeli, ideológiai és osztálystruktúrák) dialektikus viszonya mindenesetre szintén kulcskérdése egy globális viszonyrendszerben gondolkodó osztályszerkezet-elemzésnek.

Ami erről jelenleg elmondható, sokszor inkább az oknyomozó újságírás, mint a hivatalos társadalomtudomány empirikus vizsgálatainak tapasztalatain nyugszik. A legfontosabbnak tűnő módszertani megfontolást mindenesetre, úgy tűnik, mindkettő hivatásszerű képviselői osztják: politika és gazdaság, pártok és cégek, hatalom és tőke szféráinak metodológiai elvá-

lasztása helyett sokkal célravezetőbb ezek keresztkecsolatainak, együttműködő versengésének rekonstrukciójára törekedni (vö. Stark és Vedres 2012). Jóllehet a politikában a pártok a szavazatokért, a politikai hatalom megszerzéséért és megtartásáért versengenek, a gazdaság szférájában pedig – hasonló logika alapján – a cégek a profitért és a piac felett gyakorolható nagyobb uralom megszerzéséért és megtartásáért folytatnak küzdelmet, e két szféra nem zárt egymás előtt. Éppen ellenkezőleg, szereplők (pártok, cégek, politikusok, vállalkozók, menedzserek) e szférákon átnyúló keresztkecsolatai szisztematikus együttműködéseket is láthatóvá tesznek. A „nemzeti burzsoázia”, vagyis a hazai piacokon megjelenő nagytőke azon frakciója, amely az ún. „nemzeti oldalt” (a képviselétét a zászlajára tűző politikai pártokat) támogatja, komoly versenyelőnyökhöz jut, amikor politikai szövetségesei adminisztratív és információs előnyökkel, a számukra kiírt közbeszerzési eljárásokkal és állami megrendelésekkel, szelektív jogszabályalkotással és speciális intézményes megoldásokkal támogatják őket. A „nemzeti burzsoázia” cserébe párt- és kampányfinanszírozással, vezető politikusok és politikai klienseik anyagi támogatásával támogatja szövetségeseit. A „nemzeti oldal” tehát sokkal inkább egy politikai-gazdasági érdekköalíció, amelynek megvan a maga hirdetésí és médiaapparátusa, értelmisége, szervezeti háttere és infrastrukturális ereje érdekei érvényesítésére, mintsem csupán egy politikai oldal vagy pártcsalád.

A hazai piacokon megjelenő nagytőke azon frakciójának, amely nem ezzel a „nemzeti oldallal” áll szoros érdekköalícióban, politikai kötődései az elmúlt években viszonylag széttagolódtak. 2010-ig a nemzetközi nagytőke és az itthon „baloldalinak” és/vagy „liberálisnak” nevezett politikai erőkhöz köztött látszott hasonló, viszonylag jól artikulált érdekköalíció. Ez utóbbi politikai csoportoknak is megvoltak a maguk nemzeti nagytőkés köalíciói, ám szorosabb érdekegyezés inkább a hazai piacon valamilyen formában megjelenő nemzetközi tőke képviselőivel alakult ki. Ez sem volt sosem csupán politikai vagy csupán gazdasági erő, sokkal inkább egy másik politikai-gazdasági érdekköalícióként érdemes rátekintenünk. Ideológiai önértelmezésében sokkal inkább baloldalként és/vagy liberálisként határozta meg önmagát (mint jobboldalként, keresztényként vagy konzervatívként). Sokkal inkább hajlott a (neo)liberális gazdaságpolitikára (mint a nemzeti tőkét övni és erősíteni kívánó riválisa). Sokkal inkább az európaiságot, a demokráciát, a kozmopolita beállítottságot, a technokrata, ill. menedzserszemléletet képviselte és kérte számon ellenfelén (amelynek sokkal inkább a magyarságra, a nemzetre, a hazára hivatkozó antidemokratikus populizmusa a szembeütő). E „baloldali liberális” érdekköalíció, jóllehet az elmúlt öt évben jelentősen meggyengült és számos tekintetben a felbomlás jeleit mutatja, ma még szintűgy rendelkezik saját médiaapparátussal, értelmiséggel, szervezeti háttérrel és a hatékony érdekevényesítés meglehetősen erős infrastrukturális apparátusával, mint ellenfele.

Az úgynevezett „jobboldal” és az úgynevezett „baloldal” ilyenformán tehát nem csupán pártokat és pártköalíciókat, hanem versengő gazdasági-politikai érdekköalíciókat, párt-cég szövetségeket jelent. Kialakulásuk és formálódásuk a spontán privatizációig követhető viszsza (Stark és Vedres 2012). E versengő gazdasági-politikai érdekköalíciók küzdelmébe természetesen együttműködési mozzanatok is vegyűlnek: a másik visszaszorítása és legyőzése mellett közös céljuk, hogy harmadik hasonló erő ne nőhessen fel, vagy ha mégis, az csak ellenfelük erejét oszthassa meg. E gazdasági-politikai érdekköalíciók koordinált célja a politikai piacon a szavazatok maximalizálása, az államhatalom megszerzése és megtartása, a gazdasági szférában pedig a haszon maximalizálása, a piaci részesedés növelése, a gazdasági hatalom megszerzése és megtartása (lehetőleg a „megszerzett” állam hathatós segítségével).

Annak a ténynek, hogy az ún. „baloldal” inkább a nemzetközi tőkéhez, pontosabban a hazai piacon is megjelenő transznacionális burzsoáziához vonzódik, nem mond ellent, hogy e politikai erőcsoportnak mindig voltak szövetségesei a hazai tőkések körében is. Hasonlóan, az ún. „jobboldal” sem kizárólag a nemzeti tőkével, a nacionalista burzsoáziával áll szövetségben, hiszen jócskán köt stratégiai megállapodásokat olyan transznacionális korporációkkal is, mint amilyenek például a hazai össztermék megtermeléséből jelentős részt vállaló német székhelyű autógyártó nagyvállalatok. Az azonban biztos állítható – különösen az elmúlt fél évtized tapasztalatai alapján –, hogy az ún. „jobboldal”, ahol csak tud, hazai tőkeérdekeltségeket támogat. (Az egyik nyomós oka annak, hogy például a magyar kormány és a nagy autógyártók tető alá hozhattak ilyen stratégiai megállapodásokat, alighanem az a tény, hogy a nemzetközi autógyártásban nincsen sem versenyképes, sem megközelítőleg erős „még felépíthető” magyar riválisa e német nagyvállalatoknak.) Hasonlóan ehhez: a „keleti nyitás” politikája során az ún. „jobboldal” szintén elsősorban a hazai (nagy)tőkének keres üzletet, mint ahogyan a felemelkedő ázsiai országokból remélt működő tőkét is a hazai tőkeérdekeltségekkel egyeztetett formában kívánja bevonni.

Mi adódik mindebből osztályelemzésre és mi az elismerési viszonyok vizsgálatára nézve?

Mindenekelőtt az, hogy ha az osztályelemzést a termelési viszonyok, a gazdasági-társadalmi szerkezetek és folyamatok dinamikus elemzéseként fogjuk fel, akkor elsősorban nem a népességből vett reprezentatív minta megfigyelt elemeinek osztályozásában kell gondolkodnunk. (Kit melyik osztályba soroljunk? Milyen kritériumok alapján döntünk? Hány osztály legyen? Hol húzzuk meg a határait? Hogyan nevezzük meg őket? A népesség hány százaléka kerüljön az egyikbe? Mennyi a másikba?) Akkor elsősorban *osztálypolitikákra, érdekközlőkre, formálódó osztályszövetségekre és konfliktusokra, azaz az érdekközlők történeti alakulására és a különféle ágensek változó viszonyaira* kell szegeznünk a figyelmünket. Ez az elemzés pedig szükségképpen *politikai-gazdaságtani* lesz. Ha igazán jól csináljuk, a történeti-kritikai geopolitikai gazdaságtan köréből való (vö. Böröcz 2009, 2012).

Hogyan hozza létre és tartja fenn az ún. „jobboldal” az osztályszövetséget a választások idején? Hogyan tartja fenn a rendet két választás között? Érdekszövetségeket hoz létre egybek mellett a „nemzeti kisburzsoáziának” juttatott jövedelemforrásokkal (például a trafikok újraelosztásával), az égető szociális problémákat olyan intézkedésekkel csillapítja, amelyek, jóllehet mindenkin segítenek, a legnagyobb energiafelhasználóknak takarítanak meg a legtöbbet (lásd például a „rezsicsökkentést”). Elismeréspolitikai manővert indít a „keményen dolgozó kisemberek” szimbolikus támogatásával, a nemzetközi fenyegetés ellen a kormány melletti kiállásra sarkalló mozgósítási akciókat („Békemeneteket”) szervez. Az állam kormányzása közben láthatóvá váló anomáliák kiváltotta dühöt igyekszik az ún. „jobboldal”, a nemzeti tőke és a „nemzeti oldal” (a kormány, a kormánykoalíció pártjai és gazdasági szövetségesei) felől más szereplőkre (a „külső-belső ellenségekre”) hárítani. „Ellenzékiekre”, „baloldaliakra”, „liberálisokra”, a „nemzetet elárulóakra”, „idegenszívűekre”, a „nemzetközi nagytőkére”, az „Európai Unióra”, az „Egyesült Államokra”, a „hajléktalanokra”, a „szegényekre”, a „melegekre”, a „drogosokra”, konkrét, meghatározott személyekre – jelenleg pedig mindenekelőtt a „bevándorlóakra”. A nemzeti együttműködés nevében fellépő kormánykommunikáció így alapvetően a heteroszexuális, házasságban és családban élő, (látszólag) erkölcsösnek mondható életvitelű, nemzeti sorskérdések iránt elkötelezett, jobboldali értékrendű, keresztény, konzervatív, fehér, felső, illetve (felső) középosztályi férfiakat részesíti előnyben.

Ez az elismerés és a megvetés nyilvános elosztásán, sőt hatalomtechnikai menedzsmentjén alapuló identitáspolitikai stratégia egyfelől a büszkeség érzésének felkeltésével,

másfelől a részben strukturális konfliktusokból szükségképpen keletkező harag, részben a manipulatív előállított düh és gyűlölet meghatározott szereplők felé csatornázásával igyekszik elérni a támogatást, a beleegyezést vagy legalábbis a rezignált belenyugvást e viszonyok fenntartásába. A hegemonia előállítása és fenntartása ilyenformán nemcsak osztálypolitikán alapul, hiszen ugyanígy jól láthatóak ennek identitáspolitikai (azaz: genderpolitikai, szexuálpolitikai, családpolitikai, nemzetpolitikai, etnopolitikai és így tovább) összetevői is. Sőt; a gyűlöletmenedzsment elsődleges célja, hogy elterelje a figyelmet a hatalom struktúráiról, az osztályviszonyokról: hogy az osztályszerkezetben felfelé irányuló haragot mindenekelőtt lefelé, illetve nem osztályalapú kategóriák (etnikai, nemzeti, vallási stb. kisebbségek) felé irányítsa (Ost 2004, 2005). Az osztályelemzés így jöllehet nem adhat kimerítő magyarázatot minden vonatkozó strukturális kérdésre, ám képes megragadni annak egyik, s talán legfontosabb pillérét: pontosan azt, amelyről e propaganda a figyelmet elterelni igyekszik.

Külön érdekes például a „keményen dolgozó kisemberek” elismerésének, sőt szimbolikus felmagasztalásának gesztusában egyértelműen látható osztálydimenzió, s hogy e kategória sajátos előnye az is, hogy elvben bárki azonosulhat vele. A szimbolikus osztályszövetség keresésének felülről lefelé irányuló identitáspolitikai nyelve ez. A megvetés és a kizárás (nem is csak szimbolikus) gesztusai ezzel szemben a hajléktalanokkal, szegényekkel, menekültekkel szemben jogi eszközökkel foganatosított nagyon is konkrét „osztálypolitikában” öltenek testet. E műveletek sora mindenképpen blokkolni kívánja az osztályszerkezet tetejét, azon belül is az ún. „jobboldal” érdekközlését fenyegető veszélyeket: tompítani, illetve elterelni igyekszik a szövetséges nemzeti tőkessel és a nemzeti oldal szövetséges politikusaival (vagy más funkcionáriusával) szembefordított megvetést, gyűlöletet és haragot. E támadások veszélyessége természetesen abban áll, hogy mozgósítana e szereplők ellen, láthatóvá tenné a strukturális konfliktusokat (azon belül is az osztálykonfliktusokat), és rontaná a hegemonia és az uralom fenntartásának feltételeit.

A hegemonia fenntartására irányuló politika mindennek ellenére mégsem igazán osztálypolitika. A „keményen dolgozó kisember” valóban csak szimbolikus elismerést kap; a hasznos javak és szolgáltatások elosztásának területén, jogilag is elrendelt előnyöknek és kedvezményeknek már nem címzettje. A hajléktalanoknak és a szegényeknek ezzel szemben valóságos szankciókkal kell szembenéniük, korábban adott kedvezményektől, lehetőségektől esnek el. A hegemoniát fenntartani, legalább a beleegyezést kicsikarni kívánó identitáspolitika tehát valójában nem ad semmi mást, legfeljebb egy kis elismerést, vállveregetést, ellenben a hajléktalanoktól és a szegényektől valóban csak elvesz a feléjük nyúló osztálypolitika. (És nemcsak megbecsülést, de korábban járó jövedelmeket, javakat és szolgáltatásokat is.)

Az igazi osztályszövetség talán csak a trafiktulajdonosokat éri el, a családi adókedvezmények jogosultjait, a legfelső jövedelmi decilisbe tartozókat, s persze az ún. „jobboldal” gazdasági-politikai érdekcsoportjához tartozók prominenseit és családtagjait. Ha tehát az osztályszerkezetet kívánjuk elemezni, akkor a pusztán a beleegyezést vagy a belenyugvást előállító szimbolikus identitáspolitikai gyakorlat aligha képezi a részét ennek. Ez pusztán csak pacifikál. A hathatós állami eszközökkel véghezvitt osztálypolitika így valóban csak egy osztályt, egy érdekközlést szervez és erősít meg. Azt viszont a redistribúció forgásirányának következetes átállításától (az erőforrásokat nem fentről lefelé irányítva öntözi szét, hanem ellenkezőleg: alulról felfelé húzva osztja újra) a közbeszerzési eljárásokon és állami-önkormányzati megrendeléseken át az európai uniós források átcsatornázásáig következetes osztálypolitikával végzi.

Hivatkozott irodalom

- Andor László (1990): Ellenvélemény az adósságválságról. In *Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Vigvári András (szerk.). Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 85–112.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 227–252.
- Arrighi, Giovanni (2014 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* (103): 159–192.
- Bourdieu, Pierre (1971 [1966]): Osztályhelyzet és osztálypozíció. In *Francia szociológia*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 402–432.
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): Conclusion. Classes and Classifications. In uő *Distinctions. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 466–484.
- Bourdieu, Pierre (1988 [1984]): A képviselőlet és a politikai fetisizmus. *Valóság* 31(4): 116–120.
- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE, 164–177.
- Böröcz József (1989a): Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. *Research in Social Stratification and Mobility* 8: 279–309.
- Böröcz József (1989b): Két szék között. Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság* 32(11): 72–82.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ* 16(8): 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Böröcz József (1993 [1992]): Kettős függőség és a külső kötdedések informálissá válása. A magyar eset. *Eszmélet* 5(18–19): 74–88.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiűt az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle* 4(3): 19–41.
- Böröcz József (2000): Kistársadalom – kiskapuk. *2000* 12(7–8): 3–15.
- Böröcz József (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology* 106(4): 1152–1168.
- Böröcz József (2009): *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London – New York: Routledge.
- Böröcz József (2012): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In *Socialism Vanquished, Socialism Challenged. Eastern Europe and China, 1989–2009*. Nina Bandelj és Dorothy J. Solinger (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 103–124.
- Dahrendorf, Ralf (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.
- Éber Márk Áron (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle* 21(3): 4–22.
- Éber Márk Áron (2012): Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. (Doktori disszertáció.) Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Program.
- Éber Márk Áron (2013): Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. Doktori (PhD) értekezés tézisei. *socio.hu* 3(3): 107–112.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele. A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat* (21): 64–86.
- Éber Márk Áron és Gagy Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat* (21): 170–191.
- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinksz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–63.
- Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély* 17(4): 3–38.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.

- Frank, Andre Gunder (1969 [1964]): Dialectic, Not Dual Society. In uő *Latin-America. Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*. New York – London: Monthly Review Press, 221–230.
- Frank, Andre Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. *Monthly Review* 67(9): 17–31.
- Gagyí Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat* (21): 298–316.
- Gombár Csaba (1982): A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Várnai Györgyi (szerk.). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 61–81.
- Gyilasz, Milovan (1958 [1956]): *Az új osztály*. Hely nélkül: Kiadó nélkül.
- Huszár Ákos (2011a): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztálysémától? *Társadalomkutatás* 29(4): 405–421.
- Huszár Ákos (2011b): Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása. Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle* 21(3): 107–124.
- Huszár Ákos (2012a): Társadalmi rétegződés és politikai viselkedés. A státuszinkonzisztencia problémája. *Társadalomkutatás* 30(4): 309–323.
- Huszár Ákos (2012b): Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 22(2): 4–26.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.). Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle* 91(1): 31–56.
- Huszár Ákos (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.). Az osztályozás problémái. *Statistikai Szemle* 91(2): 117–131.
- Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.). Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika* (88): 81–109.
- K. Horváth Zsolt (2013): Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk* 58(2): 127–144.
- Kertész Ákos (1979 [1971]): Makra. In uő *Két regény*. Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 317–566.
- Kjosszev, Alekszandar (2000): Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 10(37): 7–10.
- Kjosszev, Alekszandar (2008): „Hősök helyett közvetítők”. Beszélgetés Alekszandar Kjosszev kultúrakutatóval. (Készítette: Pulay Gergő és Sztéfan Krasztev.) *anBlok* 1(1–2).
- Konrád György és Szelényi Iván (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth.
- Kolosi Tamás (1982): Struktúra, rétegződés, metodológia. In *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Várnai Györgyi (szerk.). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 11–59.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás és Dencső Blanka (2006): Osztálytársadalom? In *Társadalmi riport 2006*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 19–41.
- Kolosi Tamás és Keller Tamás (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In *Társadalmi riport 2010*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 105–138.
- Kolosi Tamás és Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In *Társadalmi riport 2014*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 139–156.
- Lóránt Károly (1990): Az adósságsapda. In *Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Vígvári András (szerk.). Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 53–84.
- Marx, Karl (1962 [1852]): Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]. 8. kötet: 1951–1853*. Budapest: Kossuth, 101–181.
- Melegh Attila (2006): *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- Mihályi Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina.
- Mills, C. Wright (1972 [1956]): *Az uralkodó elit*. Budapest: Gondolat.
- Mong Attila (2012): *Kádár hitelé. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest: Libri.
- Ost, David (2004): Politics as the Mobilization of Anger. Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory* 7(2): 229–244.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY – London: Cornell University Press.
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996): *The Death of Class*. London: Sage.

- Stark, David és Vedres Balázs (2012): Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review* 77(5): 700–722.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szegő Andrea (1989): Világ gazdasági függés, eladósodás, válság. *Eszmélet* 1(1): 65–99.
- Szekfű Gyula (1942): Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. In uő *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 239–254.
- Szelényi Iván (1992 [1988]): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szentes Tamás (1999): *Világ gazdaságtan I. Elméleti és Módszertani Alapok*. Budapest: Aula.
- Thoma László (1995): *Alternatívák nélküli társadalom. Tanulmányok, publicisztikai írások*. Budapest: Gondolat.
- Thompson, E. P. (1963): Preface. In uő *The Making of the English Working Class*. London: Victor Gollancz, 9–14.
- Thompson, E. P. (2007 [1963]): Előszó. In uő *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris, 7–13.
- Vigvári András (szerk.) (1990): *Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
- Vigvári András (1990a): Eladósodás és adósságkezelés. Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In uő (szerk.) *Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 7–52.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): Elméleti áttekintés (7. fejezet). In uő *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat, 673–697.
- Wallerstein, Immanuel (1976a): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology* 27(3): 343–352.
- Wallerstein, Immanuel (1976b): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society* 3(4): 461–483.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Weber, Max (1967 [1920]): Politikai közösségek. Hatalommegosztás a közösségen belül. Osztályok, rendek, pártok. In uő *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Varga Iván (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241–256.
- Weber, Max (1987 [1920]): Rendek és osztályok. In uő *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Wessely Anna (1996 [1991]): The Cognitive Chance of Central European Sociology. In *Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences. (Replika Special Issue 1.)* Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.). Budapest: Replika, 11–19.